

III. A BÉLAKÚTI/PÉTERVÁRADI MONOSTOR ALAPÍTÁSÁNAK KÖRÜLMÉNYEI

A királynégyilkos Töre/Toraj fia Pétert a halicsi hadjáratból visszaforduló II. András király (1205–1235) karóba húzatta, a merénylet többi szervezőjével szemben azonban elnéző volt⁸¹. Ebből a századfordulón több kutató is arra következtetett⁸², hogy Péter comes birtokai atyafisága kezén maradtak. E látszatot erősítette a bélakúti/péterváradai monostor alapítólevele⁸³, amely szerint e birtokokat Péter comes örököseitől csak II. András fia, IV. Béla (1235–1270) konfiskálta. Egyes utalások alapján mégis valószínűbbnek tűnik az, hogy II. András fő- és jószágvesztésre ítélte felesége gyilkosát, így annak birtokai a koronára háramlottak⁸⁴. A bizonyító adatra Pesty Frigyes⁸⁵ és Vjekoslav Klaić⁸⁶ már 1880-ban felfigyelt, részletesen azonban csak Rókey Péter elemzte 1975-ben⁸⁷. III. Honorius pápa már említett 1223-as levele⁸⁸ arról tudósít, hogy II. András többek között Váradot (Péterváradot) is hűgának, Margitnak⁸⁹ adományozta, amikor az 1222-ben Bizánctól hazatért Magyarországra. A királyi család e XIII. század eleji birtoklása azért is fontos, mert feltételezhető, hogy a bélakúti/péterváradai monostor alapítólevelében említett péterváradai királyi palatium⁹⁰ is ezekben az években épült. Érdujhelyi Menyhért az 1890-es években meggyőző érveket sorakoztatott fel amellett⁹¹, hogy e palota a Duna-bal parti, azaz a Bács megyei Ópéterváradja⁹² része volt. Ennek ellenére számos későbbi tanulmányban⁹³ olvashatunk arról, hogy

ezen épület a későbbi vár helyén, vagyis a Duna jobb partja fölé emelkedő szikla tetején állt.

Írott források hiányában Pétervárad 1223–1235 közti birtoklástörténetét nem lehet pontosan rekonstruálni. Margit császárné minden valószínűség szerint 1229-ben halt meg – ezen időpont után neve már nem szerepel az okiratokban⁹⁴. Rókey Péter elgondolása szerint Péter comes birtokai ezután ismét a koronára háramlottak⁹⁵. Nem zárható ki annak a lehetősége, hogy Péter comes atyafisága e birtokokat – vagy legalábbis egy részüket – visszaszerezte. E feltételezés segítségével lehet a legkönnyebben egyeztetni a fenti adatokat a bélakúti/péterváradi monostor alapítólevelével⁹⁶, amely szerint a királynégyilkos comes javait örökösseitől csak IV. Béla konfiskálta.

Béla ifjabb király (a későbbi IV. Béla) 1233-ban nyilvánította ki monostoralapítási szándékát a ciszterci Nagykáptalannak⁹⁷.

Miért éppen egy ciszterci monostor létesítésébe fogott az ifjabb király? E szerzetesrend a XI–XII. század fordulóján keletkezett Franciaországban. Alapítói olyan bencés szerzetesek voltak, akik monostorukat annak meggazdagodása, valamint az ezzel együtt járó elkényelmesedés és elvilágiasodás miatt hagyták el. A Szent Benedek regulájában előírt egyszerű, igénytelen életvitelt és szigorú fegyelmet igyekeztek megvalósítani. Monostoraikat a lakott helyektől távol létesítik, és ezen épületek már külalakjukkal is azt hangsúlyozzák, hogy lakóik szembefordultak a bencés apátságok hivalkodó gazdagságával. A ciszterciek birtokaikat is – legalábbis kezdetben – nem jobbágyaikkal műveltetik, hanem saját maguk művelik, a nem nemesi származású, mégis rendtagnak számító conversusok segítségével. Az alapítók centralizált rendi szervezetet hoztak létre az életideáljaikkal ellentétes tendenciák elfojtására. Az új alapításokat mindig egy, már régóta létező, tekintélyes apátságból népesítették be, és annak később is ellenőriznie kellett az új monostort. A nagyobb horderejű kérdéseket pedig a ciszterci „parlament”, a Nagykáptalan tárgyalta meg, amelynek az egyes monostorok apátjai voltak a tagjai. A ciszterci életideálokat a rend legnagyobb alakja, Clairvaux-i Szent Bernát⁹⁸ fejtette ki részletesen a XII. század első felében. Neki köszönhette a rend azt is, hogy rövid idő alatt igen népszerű lett. A XIII. században azonban már a hanyatlás első jelei is mutatkoztak. A fegyelem lazulásának legfőbb oka: a monostorok nagy része néhány évtized alatt igen nagy gazdagságra tett szert⁹⁹.

Az Árpád-kori Magyarországon az első ciszterci monostor 1142-ben létesült Cikádoron. A rend igazi felvirágzása azonban csak 1183 után indult meg, amikor III. Béla (1173–1196) a rend által Franciaországban élvezett jogokat a

magyarországi monostoroknak megadta. A XII. század végén, illetve a XIII. század elején alapították a legjelentősebb magyarországi apátságokat: Zircet, Szentgotthárdot, Pilst¹⁰⁰.

Béla ifjabb király tehát az elődei által kijelölt úton haladt, amikor monostoralapítási szándékát a ciszterci Nagykáptalannak kinyilvánította. E lépése jól beleillik uralkodói politikájának összképébe. Régóta ismert tény¹⁰¹, hogy a trónralépése utáni években az új király igen erélyes lépéseket tett annak érdekében, hogy apja, II. András eléggé könnyelmű uralmának a következményeit felszámolja, vagyis a II. András előtti állapotokat szerette volna visszaállítani. Ilyen összefüggések ismeretében válik érthetővé az, hogy III. Béla kora után miért éppen három évtizedes szünet múltán szaporodik meg ismét a ciszterci alapítások száma IV. Béla uralkodása elején¹⁰².

A ciszterci Nagykáptalan az ifjabb király monostoralapítási szándékát 1233-ban elfogadta, és a champagne-i trois-fontaines-i apátságot bízta meg az új rendház benépesítésével¹⁰³. Az alapításra a Chronicon Leobiense szerint¹⁰⁴ 1234-ben, más írott források szerint¹⁰⁵ azonban csak 1235-ben került sor. Hasonló kettősség figyelhető meg a délnyugat-magyarországi szentgotthárdi monostor esetében is¹⁰⁶, amelynek szintén Trois-Fontaines volt az anyaapátsága. Szentgotthárddal kapcsolatban több kutató is az alapítás és a benépesítés eltérő időpontjára igyekezett visszavezetni a különféle írott forrásokban lejegyzett két időpontot¹⁰⁷.

A monostor neve első ízben IX. Gergely pápa (1227–1241) egy 1235-ös levelében tűnik fel Bellifons – azaz Szépkút vagy Szépforrás – formában¹⁰⁸. Az alapítólevelében ezzel ellentétben Belefons – azaz Béla Forrása vagy Kútja – az új apátság neve¹⁰⁹. Így bizonyos, hogy az alapításkor adott szimbolikus értelmű névben nem a hely szépségét, hanem az alapító, IV. Béla emléket igyekeztek megörökíteni. A hangalak hasonlósága miatt azonban IX. Gergely pápa fentebb említett levelén kívül is találni példákat a monostor nevének félreértésére, átértelmezésére. E tévedés különösen a nyugat-európai írott forrásokban gyakori¹¹⁰.

A ciszterciek körében terjedt el az a szokás, hogy alapításkor az új monostort szimbolikus jelentésű névvel lássák el. Legtöbb példa erre a rend „ósházájában” Franciaországban van¹¹¹. A magyar alapításoknál ezzel ellentétben ritkaságszámba ment a helynévváltoztatás. Bélakúton kívül erre csak egy példa van: a szlavóniai tisztesvölgyi – azaz kutjevói (középkori magyar nevén góthói)¹¹² monostor. Mivel mind a két apátságot az 1230-as évek elején alapították, kézenfekvőnek tűnik az új szokás elterjesztését egy személyhez kötni¹¹³. Igen-

csak valószínű, hogy ez Pecorari Jakab praenesti püspök volt, aki pápai legátusként 1232–34 közt járt Magyarországon¹¹⁴. E főpap ugyanis korábban a trois-fontaines-i ciszterci monostor apátja volt¹¹⁵. Már Fraknoi Vilmos felfigyelt a századfordulón arra¹¹⁶, hogy a magyarországi katolikus egyház sérelmeit orvosolni igyekvő pápai legátus nem a királyra, II. Andrásra, hanem fiára, Béla ifjabb királyra volt nagy hatással. E megállapítást vitte tovább Pataki Vidor¹¹⁷, aki szerint Béla ifjabb király monostoralapítási szándékának a hátterében is Pecorari Jakab állt. Talán abban is lehetett némi szerepe, hogy az új rendházat trois-fontaines-i szerzetesek népesítették be.

A bélakúti monostor már többször említett alapítólevelét 1237. június 24-én állították ki¹¹⁸. Sok más szerémségi írott forráshoz hasonlóan e dokumentumnak is nyoma veszett a török hódoltság alatt. Manapság csak egy 1385-ös átirata tanulmányozható (1. kép)¹¹⁹.

Az alapítólevelé arengája alapján¹²⁰ a századfordulón több történész¹²¹ is arra következtetett, hogy a monostoralapítás egyetlen oka: IV. Bélának édesanyja iránti kegyelele. A királyné odaadón vallásos gyermekei számára ugyanis nagy lelki terhet jelentett az, hogy édesanyjuk az utolsó kenet felvétele nélkül halt meg, így a katolikus felfogás szerint nem üdvözülhetett bűnei miatt¹²². E felfogás logikus következményének tekinthető az, hogy a merénylet utáni években a királyi család tagjai több ciszterci monostort is megadományoztak azért, hogy Gertrud lelki üdvéért imádkozzanak¹²³. E törekvésük nem véletlenül kapcsolódott elsősorban a ciszterciekhez. A meggyilkolt királynét Pilsen, egy ciszterci apátságban temették el¹²⁴.

A felsorolt adatok miatt nem lehet elvitatni a valós alapját azon felfogásnak, amely Bélakút alapítását IV. Béla kegyeletével magyarázza. Mégis Pataki Vidor¹²⁵ és nyomában Kalász Elek¹²⁶ majd újabban Rókay Péter¹²⁷ is arra következtetett, hogy e tettben az alapító uralkodói politikájának egyes általános irányelvei is érvényre juthattak. Ilyen szem előtt tartott követelmények lehettek az eretnekek elleni harc, a határvédelem, a birtokrestaurációs politika stb. (Ezekről alább szólok részletesen.)

Az alapítólevelé szerint a monostor 1237-ben már készen állt¹²⁸. A korabeli monostorépítkezések menetének ismeretében¹²⁹ szinte önkéntelenül is felmerül azon gondolat, hogy e megfogalmazás szépít. Valószínűbbnek tűnik, hogy az épületkomplexumnak ekkor még csak a legfontosabb részei álltak: a Boldogságos Szűz Máriának szentelt¹³⁰ templomból a szentély, ahol misézni és zsolozsmázni lehetett; a kolostornégyyszögéből pedig a szerzetesek életéhez alapvetően szükséges helyiségek¹³¹.

Új oldalról igyekezett megközelíteni Pétervárad XIII. század eleji birtoklás-történetét Hervay L. Ferenc¹³². Vélekedése szerint II. András király Péter comes javait vagy a kalocsai érsekségnek, vagy egyenesen a meggyilkolt királyné öccsének, Bertold kalocsai érseknek adományozta. Bertold utóda e méltóságban, Csák nembeli Ugrin¹³³ ezen elgondolás szerint az 1230-as évek elején e birtokon szeretett volna monostort alapítani. Ez azonban Béla ifjabb király szándékát kerestezte volna, aki Péterváradot a koronának akarta visszaszerezni azért, hogy ő maga létesítsen itt apátságot. Végül e felfogás értelmében a nagyobb úr, a trónra lépő ifjabb király akarata valósult meg – Bélakúton az általa alapított monostor épült fel. Elgondolását Hervay L. Ferenc egy forrásra, a ciszterci Nagykáptalan egyes 1233–1235-ös határozataira¹³⁴ alapozta. Ezek arról számolnak be, hogy Ugrin kalocsai érsek a marchioi, azaz szerémségi¹³⁵ Szent Péter-hegyen igyekezett monostort létesíteni.

A fentebb vázolt, logikusnak tűnő érvelésnek azonban több gyengéje is van. Hervay L. Ferenc ezen vélekedése nem egyeztethető III. Honorius pápa fentebb már ismertetett, 1223-as levelével, ezenfelül a péterváradi várhegy egyetlen írott forrásban sem szerepel Szent Péter-hegy néven.¹³⁶ Ez, úgy tűnik, nemcsak az írott források hiányos megmaradására vezethető vissza, mivel Pétervárad környékén nincs nyoma Szent Péter patrocíniumú templomnak, ami egy ilyen megnevezés alapját képezhette volna. További problémát jelent az, hogy a Nagykáptalan 1235-ös határozatában a Csák nembeli Ugrin által alapítandó monostor helye „Montana Sancti Petri”. A „montana” szó ugyanis a középkori latinságban nemcsak hegy, hanem érchegy, sőt bánya értelemben is előfordul¹³⁷. Az első jelentés több nyugat-európai középkori állam szóhasználatában is kimutatható¹³⁸, az utóbbi kettő ezzel szemben inkább a magyarországi okleveles gyakorlatra jellemző¹³⁹. Egyéb adatok hiányában nem lehet eldönteni, a Nagykáptalan e szót melyik értelemben használja. Annyi bizonyos, hogy a péterváradi várhegy sziklája ércet nem tartalmaz¹⁴⁰, és ércbányászat itt sohasem folyt. Nem zárható ki tehát annak a lehetősége, hogy Béla ifjabb király és Ugrin érsek azonos időpontban, de Szerém vármegye más-más részén igyekezett monostort létesíteni.

Györfly György is megpróbálta a monostoralapítás homályos részleteit egy új forrás bevonásával megvilágítani¹⁴¹. Ő a belakúti/péterváradi apátságra igyekezett vonatkoztatni a citeaux-i apátnak a „kunok bélháromkúti apátságáról” szóló 1765-ös feljegyzését. E kései és eléggé megbízhatatlannak tűnő adatot a korábbi kutatás¹⁴² egyhangúlag a béalápítalvi ciszterci monostorhoz kapcsolta és az alapján vált közhellyé a ciszterciak térítése a kunok közt¹⁴³. Györfly György pontosan vette észre azt, hogy időrendi szempontból a citeaux-i

apát feljegyzése nem a bélapátfalvi, hanem sokkal inkább a bélakúti/pétervárad-i monostor alapítási évéhez áll közel. Az új értelmezés esetében azonban két másik körülmény válik problematikussá. A XVIII. századi feljegyzéssel ellentétben a bélakúti/pétervárad-i monostort nem a pilisi, hanem – mint fentebb már utaltam rá – a trois-fontaines-i monostorból népesítették be. Továbbá a XIII. századi írott forrásokban a kunok nem a bélakúti/pétervárad-i, hanem a közeli Aranylábúbács faluban álló Szent Miklós monostor kapcsán tűnnek fel¹⁴⁴. A felsorolt nehézségek miatt véleményem szerint e XVIII. századi feljegyzést ajánlatosabb kihagyni a bélakúti/pétervárad-i monostor alapítását tárgyaló források sorából.

Közigazgatási szempontból a bélakúti/pétervárad-i apátság Szerém vármegyébe, egyházi szempontból pedig a kalocsai érsekségbe, és ezen belül az újraalapított szerémi püspökségbe tartozott¹⁴⁵. Érdujhelyi Menyhért már 1891-ben felfigyelt arra¹⁴⁶, hogy a monostort ennek ellenére is egyes, kétségen felül hiteles oklevelekben¹⁴⁷ a pécsi egyházmegyébe sorolták. Az okiratok következtelen szóhasználatáról feltétlenül szólni kell, mert e körülmény is megkönnyíti a bélakúti/pétervárad-i, valamint a pécsi egyházmegyében fekvő pécsvárad-i monostorra vonatkozó adatok összetévesztését. Ilyen félreértésekre pedig a régebbi és újabb szakirodalomban is van példa¹⁴⁸.

Az okiratokban kimutatható kettősség Szerémség XI. századi történelmének a visszatükröződése. Györffy György írta le legrészletesebben¹⁴⁹ azokat az eseményeket, amelyek a két egyházmegye határainak a megváltoztatását eredményezték. Az 1010-es években, az egyházszervezés idején a Duna és Száva közt elterülő marchioi határkerület külön főesperességként a pécsi püspökség része lett. E felosztást az 1071-es hadjárat után gyökeresen átalakították. Ekkor jött létre a marchioi határkerület helyén Szerém, illetve Valkó vármegye. Egyházi szempontból Valkó vármegye marchioi főesperesség néven továbbra is a pécsi püspökség része maradt. Szerém vármegye ezzel ellentétben önálló főesperesség lett, és a kalocsai érsek alá került. A pécsi püspökség több ízben is kísérletet tett a Kelet-Szerémség feletti egyházi joghatóság visszaszerzésére, de próbálkozásai nem jártak sikerrel. A bélakúti ciszterci monostor alapítása előtti években folyt az egyik fontos per, amelynek részeként Ugrin érsek kezdeményezésére 1229-ben a szerémi püspökség másodszor is megalakult.